
De probleemstelling, in het bijzonder bij interpretatief onderzoek

Een pleidooi voor duidelijke taal

P.G. Swanborn

1. Inleiding

De Nederlandse methodologische literatuur over probleemformulering is tamelijk versnipperd. Enerzijds beschikken we over Ultee's poging (Ultee 1974; 1977) om, aansluitend op Bunge's wetenschapstheoretische overwegingen, probleemstellingen in soorten te onderscheiden; anderzijds heeft Verschuren boekje, dat terecht in korte tijd populair is geworden, vooral de formulering van een bruikbare probleemstelling op het oog (Verschuren 1986). Daarnaast bestaat de (korte) literatuurlijst over dit thema uit enkele algemene beschouwingen (Van der Zouwen 1971; Becker 1974) of gaat op een specifiek aspect in (Masso 1982: het veranderen van een probleemstelling). Bovendien bestaat de neiging om, bij voorbeeld als het gaat om de 'vrijheid van probleemstelling', fundamenteel en praktijkgericht onderzoek over één kam te scheren (o.a. Van Oyen 1988: 85). Overigens blijft een gemeenschappelijke klacht dat in de methodologie te weinig aandacht wordt geschonken aan de probleemstelling. De centrale probleemstelling voor deze bijdrage luidt: welke criteria voor het formuleren van een probleemstelling kunnen het onderzoek ten goede komen?

Een eerste criterium, dat van de beknoptheid, behoeft nauwelijks argumentatie, te meer daar hieraan in de literatuur relatief veel aandacht wordt besteed. In paragraaf 2 beperken we ons, na het geven van een definitie, tot enkele voorbeelden. Voor het overige wordt onze probleemstelling opgelost door, na een overzicht (par. 3) van argumenten rondom het formuleren van een probleemstelling, (a) het onderscheid tussen doelstelling en probleemstelling afwijkend van Verschuren (1986) te formuleren (par. 4); (b) aandacht te schenken aan de structurering van een reeks subprobleemstellingen, ook in het beleidsonderzoek (par. 4); (c) in te gaan op de bruikbaarheid van het onderscheid tussen 'wat is'- en 'waarom'-problemen (par. 5); (d) het door Bunge en Ultee gereleveerde indelingscriterium voor probleemstellingen om te werken tot criterium voor compleetheid (par. 6); (e) het gebruikelijke onderscheid tussen het al dan niet voorafgaande aan het onderzoek formuleren van de probleemstelling sterk te nuanceren (par. 6); (f) probleemstellingen in interpretatief onderzoek te analyseren in termen van mate van compleetheid (par. 7).

2. Wat is een probleemstelling?

Onderzoek wordt gedaan om een probleem op te lossen. Het probleem wordt gewoonlijk verbaal beschreven in de vorm van een probleemstelling. Aanscherping van een eerdere omschrijving (Swanborn 1981: 70) leidt tot de volgende denkbare definitie: *een probleemstelling is de zo compleet en tijdig, en zo beknopt mogelijk geformuleerde vraag waarop de onderzoeker een antwoord moet geven*. Over de vraag wat onder compleet en tijdig moet worden verstaan wordt in paragraaf 6 uitvoerig gesproken. Over beknoptheid heeft Verschuren verstandige dingen geschreven, zodat we hierover kort kunnen zijn. We vragen ons slechts af waarom beknoptheid een criterium is, en we geven wat voorbeelden van hoe het niet moet.

De algemene methodologische regel om in het wetenschappelijk onderzoek eenvoud na te streven (parsimoniousness, elegantie) krijgt ten aanzien van de probleemstelling de vorm van een advies om elke versiering, elke omslachtigheid te vermijden ten gunste van een duidelijke en ondubbelzinnige formulering van slechts domein, variabelen en relaties. De duidelijkheid wordt vergroot door het vermijden van allerlei vormen van wollig taalgebruik. Verschuren wijst er op dat uitdrukkingen zoals 'wat kan ik te weten komen'; 'hoe verkrijg ik inzicht'; 'ik ga me bezighouden met...'; 'mijn studie wil...'; 'er wordt in dit onderzoek nagegaan of...'; 'dit onderzoek gaat in op...' dienen te worden vermeden (Verschuren 1986). We vermelden enkele barokke exemplaren uit de Nederlandse onderzoeksliteratuur:

– 'Wat kan ik te weten komen over nieuwe handelingsoriëntaties door besturing van het dagelijks leven te Zuilen, waar oudere zingevingsbronnen als buurtleven, kerk en werk goeddeels verdwenen lijken?' Herformulering: 'Wat zijn nieuwe... enz.' Echter, zolang niet gedefinieerd is wat verstaan moet worden onder onderzoek van het dagelijks leven, en wat onder handelingsoriëntaties, en of 'lijken' opgevat moet worden als 'zijn', is het een loze probleemstelling. Bovendien komt het in de oorspronkelijke formulering neer op een methodologisch onderzoek: '*kan* door onderzoek van het dagelijks leven kennis over handelingsoriëntaties worden verkregen', en dat was waarschijnlijk niet de bedoeling.

– 'Mijn studie wil tot een nadere bepaling komen van de vorm waarin het algemene repertoire van menselijke interacties gebruikt wordt in spreekuurgesprekken.'

Waarom niet als algemene probleemstelling: welk repertoire aan menselijke interacties wordt gevolgd in spreekuurgesprekken, en als subprobleemstellingen bij voorbeeld:

- welke interacties komen voor in spreekuurgesprekken?
- met welke frequentie?

- in welke patronen?
- onder welke omstandigheden?

Bovendien wil een studie niets; de onderzoeker wil wat.

– ‘Inhoudelijk geformuleerd wordt in dit onderzoek nagegaan welke betekenisvolle samenhangen en welke vanzelfsprekende samenhangende betekenissen over doodgaan door een onderzoeker kunnen worden aangewezen in enige over dit onderwerp gevoerde gesprekken’.

Commentaar: we laten de interpretatie van deze probleemstelling graag aan de lezer over.

Probleemstellingen kunnen bijna altijd zodanig geformuleerd worden dat zij beginnen met ‘wat is’ of ‘hoe komt het dat’, waarna nadere bepaling van variabelen, relaties en domein volgt.

Het grote voordeel hiervan is dat (a) de aard van het probleem duidelijker wordt; (b) de relatie tot andere probleemstellingen helderder wordt. Ultee merkt hierover op: ‘hoewel problemen woordelijk zeer verschillend uitgeschreven kunnen worden, kan bij logische analyse blijken dat deze problemen... equivalent zijn’ (Ultee 1977: 58). Ook is mogelijk dat een probleemstelling ondergeordend blijkt te zijn aan een andere, reeds opgeloste, bij voorbeeld doordat het domein een deelverzameling van het domein van die andere vormt.

3. De functies van een probleemstelling

Zonder probleemstelling loopt men

- a. het gevaar eindeloos rond te dolen;
- b. een flinke kans dat men zich laat leiden door de toevallige structuur van de data en/of door eigen subjectieve vooroordelen in plaats van door vragen die van de opdrachtgever of ‘uit de theorie’ komen;
- c. het risico achteraf met een oplossing aan te komen voor een eigenlijk niet bedoeld, niet relevant probleem.

Ten slotte vormt een vooraf geformuleerde probleemstelling een belangrijk criterium voor het evalueren van de onderzoeksresultaten, en komt daarmee de kritiseerbaarheid ten goede. Bij afwezigheid van een probleemstelling, of bij een niet duidelijke of te late formulering van de probleemstelling laadt men – terecht of ten onrechte – de verdenking op zich dat men ‘maar wat doet’ en dat men weinig van de materie afweet. Het niet formuleren van een probleemstelling kan zelfs een bewuste immuniseringsstrategie zijn: men vermijdt aan te geven dat men van het object niet veel afweet (terwijl daar wél veel over bekend is) en voorkomt daarmee aangevallen te worden op ontoereikende kennis (Ultee 1977: 53, spreekt over niet optimaal gestelde problemen als in feite de oplossing al bekend is). Een probleemstelling dwingt de onderzoeker dus om zich voortdurend rekenschap te geven van datgene waar hij/zij mee bezig is.

Tegenargumenten zoals: 'het is onnodig om een probleemstelling te hebben'; 'er is niet een bepaald centraal probleem'; 'ik kijk om me heen'; 'ik doe gewoon onderzoek omdat ik het leuk vind' zijn niet ter zake omdat elke onderzoeker zich, het kan nu eenmaal niet anders, door probleemstellingen (ook als die impliciet blijven!) laat leiden. Immers, elke keuzestap in design, dataverzameling en -analyse sluit bepaalde vragen, bepaalde probleemstellingen uit en laat andere toe. Het is bovendien een onverantwoorde redenering omdat een dergelijke houding leidt tot ondoelmatigheid, en tot verspilling van (meestal: overheids-) gelden. Explicitering van probleemstellingen staat in dienst van het streven naar controleerbaarheid zowel als van het streven naar doelmatigheid.

Van meer belang is de argumentatie van sommige kwalitatieve onderzoekers. Zij *willen* de probleemstelling niet tevoren (scherp) formuleren: men is bang daarmee een sjabloon op te leggen aan de werkelijkheid, die men liever 'zelf' wil laten spreken. Een sjabloon bij voorbeeld doordat begrippen en theorieën – en dus variabelen – die elders eerder zijn ontwikkeld in de probleemstelling gestalte krijgen terwijl ze mogelijk voor de te onderzoeken situatie irrelevant of zelfs misleidend zouden zijn. Men is bang zich af te sluiten voor onverwachte wendingen, voor inzichten in de werkelijkheid die zich pas al onderzoekende manifesteren. Het is het klassieke pleidooi voor een explorerende benadering, voor het streven naar theorie die gefundeerd moet zijn in die ene, te onderzoeken, situatie. Niet alleen start het interpretatieve onderzoek daarom vaak met veel vagere probleemstellingen dan het kwantificerende onderzoek, soms zelfs is enige probleemstelling volstrekt afwezig.

Het argument om met een 'open instelling' de werkelijkheid tegemoet te treden lijkt haaks te staan op de eerder genoemde argumenten met betrekking tot het nut van een probleemstelling. Wat kan hierover opgemerkt worden? We constateren dat pleidooien voor een probleemstellingloze benadering vooral gehoord worden in de context van het onderzoek naar relatief onbekende en/of ongestructureerde situaties en processen, waar kwalitatieve onderzoekers zich vooral mee bezighouden. In dergelijke gevallen kan een explorerende benadering zeer terecht zijn, en is het vaak zelfs de enig mogelijke. Het is duidelijk dat een precieze en gedetailleerde probleemstelling (we hanteren deze begrippen hier even zonder de betekenis ervan precies te omlijnen) bij de start van een onderzoek zinloos of geheel willekeurig zou zijn. Echter, de 'spiraal van trials and errors', die zo kenmerkend is voor exploratie, betekent dat er wel degelijk probleemstellingen en hypothesen gehanteerd worden, maar dat deze impliciet blijven en elkaar soms in hoog tempo opvolgen. Het zou de herhaalbaarheid en dus de objectiviteit alleen maar ten goede komen als zo tijdig mogelijk explicitering plaatsvindt van tussentijds gestelde problemen.

Het zoeken is dus naar regels ten aanzien van het formuleren van probleemstellingen die toepasbaar zijn voor toetsende zowel als explorerende benaderin-

gen, en die rekening houden met het feit dat vaak pas gaandeweg het onderzoek probleemstellingen met enige scherpte kunnen worden geformuleerd. Een dergelijk regelend criterium vinden we in het begrip compleetheid in combinatie met het begrip tijdigheid (par. 6).

4. Doelstelling, probleemstelling en subprobleemstellingen

Nog steeds treedt hier verwarring op. Als een rapport als probleemstelling vermeldt: 'het verkrijgen van inzicht in de leefsituatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Utrecht', is dat niet een probleem-, maar een doelstelling. De corresponderende probleemstelling luidt: 'wat is de leefsituatie enz.'. Als de probleemstelling van een eenvoudig onderzoek luidt: 'wat is de frequentieverdeling van een populatie op variabele X', dan is de doelstelling in eerste instantie niets anders dan de oplossing van de probleemstelling, dus hier: 'het vinden van die frequentieverdeling' (natuurlijk altijd: *teneinde* 'meer inzicht te verkrijgen', of een soortgelijke gemeenplaats). Het vermelden van zo'n doelstelling naast de probleemstelling levert nauwelijks iets nieuws op, en heeft dus weinig zin.

Indien dan ook in een subsidieaanvraag of rapport een 'doelstelling' vermeld wordt, hebben de auteurs meestal een verdergaande betekenis op het oog (we gaan hier voorbij aan allerlei privé-doeleinden van de onderzoeker, zoals zorgen voor brood op de plank, voltooiing opleiding, eigen satisfactie e.d.)

We moeten daarbij onderscheiden tussen fundamenteel en praktijkgericht onderzoek.

Bij *fundamenteel onderzoek* wordt met de doelstelling meestal bedoeld de *theoretische relevantie* van een onderzoek. Met de 'doelstelling' geeft men aan in welk licht we dit onderzoek kunnen zien, in welk programma het past, met het oog op welke theoretische discussie de resultaten belangwekkend zouden kunnen zijn. Bij het schrijven van subsidieaanvragen leidt een en ander echter vaak tot een wat vaag onderscheid in abstractieniveau tussen doelstelling en probleemstelling.

Voorbeeld¹:

Doelstelling: 'Voor waargenomen uiteenlopende en soms tegenstrijdige bevindingen op het gebied van relaties tussen persoonlijke sociale netwerken en gezondheid worden los van elkaar staande verklaringen gegeven. Doel van het onderzoek is enerzijds een beschrijving te geven van de samenhangen tussen kenmerken van persoonlijke netwerken en gezondheid voor de Nederlandse situatie en anderzijds de integratie te bewerkstelligen van bestaande deelverklaringen in een verklarend model met meer diepte'.

Probleemstelling: 'Is er onder alle omstandigheden een positieve samenhang tussen kenmerken van het persoonlijke sociale netwerk van personen en hun li-

chamelijke en psychische gezondheid, en welke bevindingen uit eerder onderzoek kunnen gevonden worden in Nederland? Hoe komt het dat (aspecten van) persoonlijke sociale netwerken van mensen een positief effect hebben op hun lichamelijke en psychische gezondheid, en in hoeverre biedt de theorie van het sociaal kapitaal de mogelijkheid een verklarend model te construeren dat meer diepte heeft dan bestaande verklaringen?"

Bij fundamenteel onderzoek doet de poging om een doelstelling te formuleren dan ook vaak wat overbodig en kunstmatig aan (vgl. Becker 1974: 51). De vraag blijft immers hoever men moet gaan om de achtergronden van een probleemstelling te schetsen. Het gevonden compromis is zelden bevredigend. In ieder geval is, bij voorbeeld bij het beoordelen van een subsidieaanvraag voor onderzoek, de probleemstelling veel belangrijker dan de doelstelling. Immers, de probleemstelling verschaft ons de precieze vragen die in het onderzoek aan de werkelijkheid gesteld worden; de doelstelling is een meer of minder uitgebreid, meer of minder vaag, verhaal over het waarom van die probleemstelling, dat vaak niet vrij is van 'social desirabilities'.

Bij praktijkgericht onderzoek (waaronder beleidsonderzoek) ligt het anders. Hier bestaat de algemene doelstelling van de onderzoeker uiteraard ook uit het verzamelen van informatie, maar deze is per definitie bestemd voor de opdrachtgever, die deze kennis moet kunnen gebruiken om een specifiek praktisch probleem op te lossen. *Daarom is vermelding in onderzoeksvoorstel én onderzoeksrapport van de beleidsdoelstelling of, breder, de veranderingsdoelstelling van belang*; daarmee wordt duidelijk welke bruikbaarheidseisen minimaal aan de te verzamelen kennis gesteld worden. Ook in subsidieaanvragen voor praktijkgericht onderzoek is een nauwkeurige formulering van de doelstellingen van de beleidsinstantie onmisbaar om de relevantie van het voorgestelde onderzoeksontwerp te kunnen beoordelen. Verschuren maakt eveneens een onderscheid tussen doelstelling en probleemstelling. Echter, de probleemstelling zoals hierboven bedoeld noemt hij de *vraagstelling*, en pas voor de combinatie van doelstelling plus vraagstelling gebruikt hij de term *probleemstelling* (Verschuren 1986).

Het belangrijkste bezwaar hiertegen is onzes inziens dat het begrip 'doelstelling' een andere inhoud heeft dan 'probleemstelling'. Het is daarom verwarrend om de doelstelling te beschouwen als een onderdeel van de probleemstelling. De een is niet ondergeschikt aan de ander. Een tweede bezwaar is dat de term 'vraagstelling' verwarring oproept met die term zoals gebruikelijk in discussies over enquêtetechniek. Een derde zwak punt van Verschurens terminologie is dat deze niet in overeenstemming is met de gangbare, bij voorbeeld zoals deze gehanteerd wordt bij subsidieaanvragen.

Een onderzoek kent slechts zelden één probleemstelling. Vaak is er sprake van één algemene hoofdprobleemstelling, die gespecificeerd wordt tot concrete subprobleemstellingen.

Voorbeeld³:

Wat is de publieke opinie in Nederland over werklozen, en wat zijn er de oorzaken van? Subprobleemstellingen:

- is er sprake van een negatieve publieke opinie?
- zijn er verschillen in de publieke opinie over werklozen en over arbeidsongeschikten?
- is de publieke opinie in de loop van de periode 1975-1984 veranderd?
- welke samenhangen zijn er tussen de publieke opinie en persoonskenmerken van dragers van deze opinies?
- wat is de opinie van niet-werkenden zelf over niet-werkenden?

Zo'n hoofdprobleemstelling zou ook in de vorm van een doelstelling geformuleerd kunnen worden (het doel is: inzicht te krijgen in de publieke opinie...) waarbij de subprobleemstellingen de eigenlijke probleemstellingen vormen. Subprobleemstellingen zijn in de regel niet *logisch* afleidbaar uit de hoofdprobleemstelling; het is meer een kwestie van het onderscheiden van aspecten aan het hoofdprobleem. Hoewel de subprobleemstellingen in het voorbeeld systematischer geformuleerd zouden kunnen worden, laten ze toch iets van het stramen zien dat in het zo populaire beschrijvend/explorerende onderzoek nogal eens ten grondslag ligt aan een opeenvolging van subprobleemstellingen:

- eerst komt aan de orde de frequentieverdeling van een centrale variabele X;
- dan volgt 'externe vergelijking' met de frequentieverdeling op X van andere, bekende, populaties;
- een andere vorm is vergelijking van subgroepen op X;
- een derde vorm van vergelijking is die op subdimensies van de variabele X, of op afzonderlijke (gedrags)indicatoren;
- een vierde vorm van vergelijking is vergelijking in de tijd, dus van variabele X met zichzelf op andere momenten;
- een volgende vorm van vergelijking is die met 'verwante' variabelen Y (opinie over werklozen en die over arbeidsongeschikten);
- ten slotte komen samenhangen, correlaties, met andere variabelen aan de orde, teneinde verklaringen op het spoor te komen; bij voorbeeld met de leeftijd, de regio enz.

Uiteraard komen niet in elk onderzoek al deze aspecten aan bod. Een dergelijke schematisering kan echter vruchtbaar zijn omdat het voor de onderzoeker nuttig is zijn probleemstelling te zien als een vertegenwoordiger van een bepaald type, waarbij het zoeken naar andere vertegenwoordigers van dat type de doelmatigheid van het onderzoek kan verhogen. Het moet kristalhelder zijn of de probleemstelling behoort tot het formele type 'wat is de frequentie van X' (bij voorbeeld de vraag of er een negatieve publieke opinie over werklozen is, of de vraag naar een centrum- of spreidingsmaat), tot het formele type 'vergelij-

king in de tijd' of tot een ander formeel type. Moeilijker, maar minstens even nuttig, is het zoeken naar inhoudelijke overeenkomst met reeds opgeloste probleemstellingen uit ander onderzoek; hierdoor kan de link met meer algemene theorieën gelegd worden.

Beleids- of praktijkgericht onderzoek laat daarenboven gewoonlijk nog enkele andere probleemreeksen binnen één onderzoek zien. In de eerste plaats hebben we hier te maken met verschillende *partijen of actoren*. Dit inspireert tot op elke actor toegesneden subprobleemstellingen. Als het bij voorbeeld gaat om Aids-voorlichting in scholen worden houdingen, meningen en gedragingen van leerkrachten, leerlingen en ouders, naast die van voorlichtende instanties, in het onderzoek betrokken. In de tweede plaats worden vrijwel altijd probleemstellingen geformuleerd rondom ervaren *knelpunten*: (dus ook weer: in de visie van de verschillende actoren). Soms wordt ook naar de subjectieve oplossingen van de knelpunten gevraagd. In de derde plaats is typerend voor probleemstellingen bij beleidsonderzoek dat procesbeschrijvingen aan de orde zijn. In de eenvoudigste vorm door de situatie 'vooraf' en de situatie 'achteraf' te bepalen, maar vaak ook door de ontwikkeling over meerdere tijdstippen vast te stellen.

Ten slotte nog een enkele opmerking over probleemstellingen bij kwalitatief (interpretatief) onderzoek. Kenmerkend is de aandacht voor de *subjectieve betekenisverlening* door de onderzochten aan hun sociale en fysieke situatie, de subjectieve interpretatie en verklaring van sociale processen waarin zij betrokken zijn. Dit past vaak uitstekend in de sfeer van het beleidsonderzoek. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat beleidsonderzoek vrijwel altijd interpretatieve elementen omvat.

5. 'Wat is'-vragen en 'waarom'-vragen

Een onderscheid tussen beschrijvings- en verklaringsproblemen is tamelijk gebruikelijk.

Wat beschrijving is, is meestal wel duidelijk. Andere termen: diagnose, inventarisatie, baseline-analysis enz. Het gaat steeds om een antwoord op een '*wat is-vraag*'. Voorbeelden: Wat is de intelligentie van deze personen? Wat denken deze Nederlanders over de regering? Hoeveel mensen zijn met deze voorlichtingscampagne bereikt?

Verklaren is lastiger. Altijd gaat het om de oplossing van '*waarom-vragen*'; 'hoe komt het dat'-vragen'. Voorbeelden: hoe komt het dat in Nederland het percentage werkende vrouwen traditioneel lager is dan in omliggende landen? Hoe komt het dat sommige mensen bij werkloosheid energieke pogingen in het werk stellen om weer aan de slag te komen en anderen 'berusten'? Waarom vertrokken zoveel vrouwen kort na hun opname uit 'De Bongerd'?

Een 'hoe komt het dat'-vraag omvat een logische redeneercomponent en een

empirische component. De empirische component kan eventueel weer als een 'wat is'-vraag worden geformuleerd: 'wat is de samenhang van gedragsvariabele Y met de omgevingsvariabelen X'. Maar het is verstandig om de interpretatie van zo'n samenhang, de feitelijke verklaring, niet uit het oog te verliezen. Dat is immers wat zo vaak gebeurt in de causale-modellentraditie, wanneer de gevonden correlaties maar voor zichzelf moeten spreken en de logische redenering onvermeld wordt gelaten. Dat laatste wordt voorkomen als de beschreven samenhang onder een algemene wet of wetmatigheid wordt ondergebracht; verklaren volgens het deductief-nomologische model. Maar daarnaast zijn er vele andere opvattingen over wat een min of meer afdoende verklaring is. In ieder geval is het aan te raden om, als het gaat om verklaringsproblemen, de (sub)probleemstellingen in termen van 'hoe komt het dat'-vragen te formuleren. Het is dan duidelijk dat het onderzoek een acceptabele verklaring moet opleveren.

Bij veel auteurs bestaat een opvallende terughoudendheid als het gaat om de formulering van verklaringsproblemen. Talloos zijn de 'verzachtende' varianten van oorzakelijkheid: 'toe te schrijven aan'; 'welke factoren bevorderen'; 'in hoeverre speelt X een rol bij de beslissing om...'; 'in hoeverre werken... dóór in het beslissingsproces'; 'in hoeverre hangen... samen met...'; 'in welke mate leveren... een daadwerkelijke bijdrage aan ...'; 'in welke mate laten mensen zich leiden door...', enz. Het is, met al deze varianten, soms moeilijk om het gestelde als een oorzaak/gevolgprobleem te herkennen. De laatste in het hiervoor vermelde rijtje subprobleemstellingen van het werklozenonderzoek is al een a priori stap-terug; het gaat om het verklaren van variantie in opinies over werklozen, maar de onderzoeker spreekt voorzichtigheidshalve slechts over 'samenhangen'. Deze veel voorkomende praktijk verdient zeker geen aanbeveling. Een enkele maal ook wordt de oorzaak-gevolgrelatie geheel impliciet gelaten, terwijl deze toch een duidelijke aanleiding is tot het onderzoek; vergelijk de reeks subprobleemstellingen hierna, waarbij de variabelen in de eerste en tweede deelvraag zijn te herkennen als respectievelijk onafhankelijke en afhankelijke variabele; er is echter geen subprobleemstelling waarin naar het verband tussen de beide gevraagd wordt.

- welke verschillen in het onderwijsaanbod en in leerlingpopulatie doen zich voor in het ZMOK-onderwijs?
- zijn er grote verschillen in door- en uitstroom in het ZMOK-onderwijs?
- welk aanbod, welke populatie en uitstroombestemming achten de ZMOK-scholen gewenst?
- welke problemen doen zich voor ten aanzien van de hier geschetste problematiek? (sic!)

Vaak hebben onderzoeksprobleemstellingen het karakter van *wat zijn de gevolge van*-problemen. Voorbeelden:

- welke invloed heeft een concentratie van terminale patiënten op de patiën-

ten en de mensen in hun omgeving; zowel medepatiënten, familieleden als hulpverleners;

- wat zijn de menselijke en sociale gevolgen van de vestiging van nieuwe inwoners in S.;

- wat betekent het voor de betrokkenen te moeten rondkomen van het sociaal minimum en wat zijn de sociale gevolgen van het feit dat men aan de onderkant van de inkomensladder staat?

Het lijkt in eerste instantie of we met beschrijvings- of eventueel voorspellingsproblemen te maken hebben. Maar gevolgen verwijzen naar causaliteit en dus moeten we ons verdiepen in waarom-vragen. We zullen – proberenderwijs – allerlei interpretaties van verbanden geven, en als we het heel mooi willen doen zullen we algemene wetmatigheden en beginvoorwaarden en dergelijke expliciet maken.

Als het gaat om causale problemen (zoeken naar oorzaken en/of gevolgen, dan wel het toetsen of bepaalde variabelen inderdaad oorzaken of gevolgen zijn), dient men dit dus duidelijk in de probleemstelling tot uiting te brengen. Als men wél samenhangen kan vaststellen, maar geen kans ziet om iets steekhoudends over de oorzakelijkheid te onderzoeken, moet eveneens duidelijk aangegeven worden dat dit een reductie inhoudt ten opzichte van het oorspronkelijk gestelde probleem.

Behalve beschrijvings- en verklaringsproblemen kennen we ook nog *voorspellingsproblemen*, *therapieproblemen* en *ontwerpproblemen*. Deze spelen vooral bij praktijkgericht onderzoek een rol. Wat voorspellingsproblemen zijn, zal wel duidelijk zijn. Bij therapieproblemen gaat het om de 'wat kunnen we er aan doen'-vraag. Voorbeeld: 'hoe kan de werkloosheid in deze regio worden teruggedrongen'. Primair gaat het dan altijd om een inventarisatie en evaluatie van bekende maatregelen 'van achter het bureau'. De betreffende onderzoeksbenadering staat bekend als kosten/batenanalyse, ex ante evaluatie, of, als men het vooral vanuit verklarende theorieën aanpakt, 'theoretische reconstructie van gangbare maatregelen'. De 'wat kunnen we er aan doen'-vraag kan gewoonlijk vertaald worden in een 'hoe komt het dat'-vraag. Bij ontwerpproblemen wordt aan de onderzoeker gevraagd een succesbelovende beleidsingreep of combinatie van beleidsmaatregelen zelf te ontwerpen. Voorbeelden: 'wat zijn de voorwaarden waaronder zorg voor terminale patiënten zich thuis kan afspeelen'; 'wat zijn de voorwaarden en mogelijkheden voor beleidsplanning op provinciaal niveau'; 'hoeveel bedden in beschermende woonvormen kunnen bedden in ziekenhuizen vervangen'. Dergelijk onderzoek ziet er niet zo heel veel anders uit dan praktijkgericht onderzoek waarin bestaande maatregelen op hun positieve en negatieve effecten worden onderzocht. Het maken van scenario's is ontwerponderzoek in optima forma: aan de onderzoeker wordt gevraagd verschillende toekomstmogelijkheden als alternatieven naast elkaar te zetten.

6. De compleetheid van een probleemstelling

Wat wordt bedoeld met de 'compleetheid' van een probleemstelling? *Een probleemstelling is een vraag die we het beste in de vorm van een wetenschappelijke uitspraak, in 'variabelentaal', kunnen weergeven. Dat wil zeggen dat we het domein (de objecten waarover de uitspraak gaat) en de variabelen, plus eventueel de relaties tussen de variabelen, zo volledig mogelijk weergeven.* Naarmate minder van deze elementen zijn omschreven kan de onderzoeker méér kanten uit en verliest de probleemstelling aan sturende waarde. Bovendien, naarmate een probleem minder volledig is geformuleerd, kan een onderzoeker zich achteraf des te gemakkelijker afmaken van de eventuele kritiek dat het gestelde probleem niet (voldoende) is opgelost, bij voorbeeld door achteraf een draai te geven aan de probleemstelling, en die manoeuvre is gemakkelijker naarmate deze minder compleet is.

Een complete⁴ probleemstelling luidt bij voorbeeld: 'voor Nederland gedurende de jaren 1980-1990 geldt dat de totale import en export zus en zo groot is (?)'. Het domein (naar plaats en tijd) is volledig omlijnd en datzelfde geldt voor de variabelen en de waarden op die variabelen. Het vraagteken achter de uitspraak kunnen we lezen als: 'is het waar dat ...'. Dát is hier eigenlijk de vraag waarop de onderzoeker een antwoord moet geven.

Het bijzondere van een complete probleemstelling (vaak hypothese genoemd) is dat deze toetsbaar is. Het onderzoek wordt verricht om het vraagteken achter de uitspraak weg te werken. Nog een voorbeeld: 'Nederlandse vrouwen staan medio 1986 negatiever tegenover kerncentrales dan Nederlandse mannen (?)'. Maar een toetsende benadering is relatief zeldzaam. Meestal doen we onderzoek om juist iets te vinden dat we nog niet wisten: de oorzaken van een verschijnsel, de scores op een variabele. Meestal heeft een probleemstelling dus niet het karakter van een hypothese, maar van een vraag met een 'open eind'.

Iets minder compleet wordt de probleemstelling bij voorbeeld als we de scores op de variabelen niet weten; 'voor Nederland gedurende de jaren 1980-1990 geldt dat de totale import en export ??? is'. Er staat dan een vraagteken *in* de uitspraak; een vraagteken dat we via het onderzoek willen wegwerken.

Nog minder compleet wordt de probleemstelling als we ook de variabelen niet precies omlijnen, maar bij voorbeeld stellen dat we in de economische situatie van Nederland in die bepaalde periode geïnteresseerd zijn. Op de plaats van de concrete, te meten variabelen komen dan ook nog eens vraagtekens te staan. Een verdere stap is het weglaten van de precieze tijdsbepaling; een laatste stap is het weglaten van 'Nederland'.

De meest incomplete probleemstelling zou zoiets zijn als: hoe is het met de (verandering in) de economische situatie? Naarmate de uitspraak 'leger' is,

naarmate er dus méér vraagtekens in staan, is de uitspraak minder compleet.

Zeer incomplete probleemstellingen komen werkelijk voor. Een eerste verschijningsvorm is dat alleen *het domein* wordt aangegeven en niets over variabelen wordt gezegd. We hebben dan te maken met de roemruchte 'eerstejaarsprobleemstellingen', zoals: 'ik ga me bezighouden met: "gevangenis"; "de jeugd in Warmenhuizen"; "de trambestuurders van lijn 10"; de "Kovelaarstraat in Utrecht". Een tweede, soortgelijke, mogelijkheid is dat alleen een centraal theoretisch begrip wordt aangegeven; 'ik ga me bezig houden met: "politieke apathie"; "zelfmoord"; "analfabetisme", enz. De gestelde vraag is hier wel heel erg vaag, zoiets als 'wat is er aan de hand met...' of 'hoe is het gesteld met...?' Inderdaad interesseert de onderzoeker zich soms voor een of ander sociaal systeem of proces zonder dat aangegeven kan worden dat dit-of-dat facet of probleem de speciale aandacht zal krijgen. Dergelijke 'probleemstellingen' kunnen weliswaar een oriënterend startpunt vormen voor het denken, maar elke poging tot empirisch onderzoek leidt tot de noodzaak van uitwerking. Op het pad dat men vervolgens inslaat dient men zich dan weer te laten leiden door nader uitgewerkte (sub)probleemstellingen.

Voorbeelden van wat completer probleemstellingen: 'hoe kunnen we politiek gedrag van Nederlanders (nog niet welk!) verklaren', 'hoe is het gesteld met de gezondheidszorg in deze sloppenwijk', 'wat zijn de attitudes van deze trambestuurders'. Hier is althans iets afgebakend van wat de onderzoeker gaat doen. De eerste probleemstelling heeft als structuur: 'voor Nederlanders geldt: politiek gedrag ontstaat door???'. De theoretische variabele 'politiek gedrag' moet nu nog in vervolgonderzoek, of in een volgende fase van het onderzoek, vervangen worden door concrete variabelen, en op de plaats van de oorzaakvariabelen staat nog helemaal niets: de aard daarvan wordt geheel in het midden gelaten (in het onderzoek gaat het er juist om deze variabelen op het spoor te komen).

De 'sturende' functie van een probleemstelling geldt voor elke fase in het onderzoek. Dit impliceert dat elke onderzoeksfase start met een probleemstelling *die zo compleet is als de stand van de kennis op dat moment toelaat*. Het doel van het onderzoek of de onderzoeksfase is het wegwerken van vraagtekens in of achter de probleemstelling, met andere woorden het opleveren van een wat minder incomplete probleemstelling; het beginpunt van de volgende fase of het volgende onderzoek.

We zien dit principe vaak weerspiegeld in de rapportage: veel onderzoekers hebben de gewoonte om met een zeer algemene probleemstelling te beginnen, om pas na enkele paragrafen of zelfs hoofdstukken – bij voorbeeld na een theoretische analyse – de subprobleemstellingen voor wat ze als het eigenlijke onderzoek zien te vermelden.⁵

Ten behoeve van de eigen doelmatigheid, maar vooral met het oog op de kriteerbaarheid door anderen is het zaak om aangescherpte probleemstellingen

spoedig te formuleren. Uitstel leidt tot inefficiënt werken. Een zeer incomplete probleemstelling kan nauwelijks een 'sturende' functie vervullen; men loopt een grote kans op rond blijven dolen en andere, genoemde, gevaren. Als conclusie dientengevolge: maak voorafgaande aan elke onderzoeksfase de richtinggevend(e) probleemstelling(en) expliciet. Verandering in de zin van aanscherping ligt in de rede; voor overige veranderingen geldt dat deze expliciet verantwoord moeten worden.

Uit het voorgaande is al duidelijk geworden dat het tijdens de rit veranderen van de probleemstelling zeker geen methodologische doodzonde is. Als een probleemstelling bij de start niet compleet is, is het 'gaandeweg completeren' een normale en raadzaame zaak. Zijn veranderingen in de probleemstelling van andere aard mogelijk of zelfs raadzaam (vgl. Maso 1982)? In principe natuurlijk niet; het 'vaste doel voor ogen' zou immers nauwelijks betekenis hebben als achtereenvolgens de ene probleemstelling voor de andere ingewisseld zou kunnen worden. Maar: het moet altijd mogelijk zijn dat een probleemstelling tijdens de rit veranderd wordt. Soms blijkt, lopende het onderzoek, een probleemstelling geen zin te hebben, terwijl men ontdekt dat andere, niet geformuleerde, wél zinvol zouden zijn. Een tevoren geformuleerde probleemstelling over de verklaring van verschillen is bij voorbeeld zinloos als er geen verschillen blijken te zijn. Of een methode of techniek blijkt niet haalbaar te zijn. Het is geenszins verboden om een probleemstelling aan veranderende inzichten aan te passen als dat binnen het temporele en financiële kader van een onderzoek mogelijk is. Het is zelfs alleszins *raadzaam* als de nieuwe probleemstelling duidelijk veelbelovender is dan de oude of wanneer de oude volstrekt onoplosbaar of irrelevant blijkt te zijn. Van de onderzoeker wordt dan echter wél verwacht dat hij/zij verantwoording aflegt over de gewijzigde probleemstelling.

7. Compleetheit en interpretatieve probleemstellingen

In interpretatief onderzoek komen complete, dus toetsbare, probleemstellingen zelden of nooit voor. Hetzelfde geldt voor probleemstellingen die slechts in zoverre incomplete zijn dat alleen de scores onbekend zijn en gevraagd worden. *De meest voorkomende probleemstelling in interpretatief onderzoek is die waarbij een globaal concept nader met concrete variabelen moet worden ingevuld.* Het domein blijft daarbij nogal eens impliciet en wordt in feite willekeurig gekozen. Zo'n globaal concept, zoals 'discriminatie', 'socialisatie', of 'politiek gedrag' wordt gebruikt als *sensitizing concept*, als oriëntatie; gaandeweg het onderzoek wordt het met concrete variabelen ingevuld.

De probleemstelling in dit type onderzoek wordt vaak geformuleerd als een 'hoe'-vraag. Enkele voorbeelden:

– hoe functioneert religie in het rouwproces?

- hoe dragen ouderen hun opvattingen en levenswijze aan jongeren over?
- hoe geven jongens en meisjes hieraan in hun uitgaansleven gestalte?
- hoe oriënteren Turkse vrouwen zich in Nederland?

Andere probleemstellingen in interpretatief onderzoek kenmerken zich door formuleringen die op hetzelfde neerkomen:

- op welke manier geven deze homomannen vorm aan hun leven?
- wat is het feitelijk verloop van de stervensbegeleiding en van het euthanaserend handelen in het verpleeghuis, en welke problemen doen zich hierbij voor?
- welke wegen leiden tot het gebruik van heroïne, en hoe ontstaat het maatschappelijk perspectief waarin het heroïnegebruik logisch past of vanzelfsprekend is?
- welke gezagsveranderingen tussen ouderen en jongeren hebben zich de laatste eeuw in Nederland ontwikkeld?
- wat betekent sociale integratie voor auditief gehandicapten?
- wat is de betekenis van vriendinnen voor meisjes van 15-18 jaar?

Waar het steeds om gaat is dat *aspecten* worden onderscheiden, *variabelen* worden benoemd, *fasen* worden ontdekt; kortom: een sociaal proces of systeem (stervensbegeleiding, gezagsverhoudingen) wordt gedetailleerd en gepreciseerd. Vergelijkbaar is de situatie in Amerikaans symbolisch interactionistisch onderzoek waarbij onderzoekers met een theoretisch begrip starten, teneinde dit 'toe te passen' op een gekozen empirische situatie.⁶ Heel typerend is ook de beschrijving die Strauss (Strauss 1987: 42-50) geeft van een sessie met studenten, waarin het erom ging tot een 'grounded theory' rondom het concept 'pain management' te komen. Vele pagina's lang wordt dit concept onderworpen aan wat Strauss 'dimensionalizing' noemt; overigens zonder dat er ook maar één probleemstelling vermeld wordt.

Terwijl een probleemstelling bij een kwantificerende benadering vaak 'open plaatsen' omvat omdat het onderzoek wordt gedaan om scores, frequentieverdelingen, relaties te bepalen met betrekking tot precies geformuleerde variabelen (de 'extensie' van een verschijnsel), stuiten we bij interpretatief onderzoek op een voorafgaande vraag: het gaat (nog) niet zozeer om scores op tevoren vastgelegde variabelen, maar men is op zoek naar de relevante variabelen zelf (de 'intensie' van het verschijnsel). De 'hoe'-vraag blijkt een variant van de 'wat is'-vraag. Met het vinden van die 'invulling', die detaillering, is dan de probleemstelling opgelost.

Zijn dit nu 'slechte' probleemstellingen? Nee; het is natuurlijk onzin om te beweren dat de intensie van een verschijnsel minder belangrijk zou zijn dan de extensie. Maar een nadere bepaling (zo spoedig mogelijk!) is gewenst. Immers, óf de onderzoeker wil het hele denkproces, inclusief de eerste oriëntatie, verantwoorden en komt dan na het verslag van die oriëntatie tot een aantal subpro-

bleemstellingen, óf de onderzoeker 'sluit deze denkfase kort' en komt direct met nadere subprobleemstellingen. We illustreren dit laatste met het voorbeeld van de 'Turkse vrouwen', waarin de onderzoekster meteen als subprobleemstelling vermeldt: 'door wie en wat (Nederlanders of Turken; hier of in Turkije) laten zij zich leiden bij belangrijke beslissingen in het leven'. Als levensterreinen worden genoemd: werk, school, vrije tijd, gezinsrelaties, vriendinnen, partnerkeuze, vrijage, seksualiteit, religie. Hierdoor wordt snel duidelijk wat de onderzoekster doet (en wat zij niet doet), ook al is er nog niet sprake van welomschreven variabelen.⁷

Van een tekortschietende formulering is vooral dan sprake wanneer er de facto al nadere keuzen zijn gedaan, terwijl deze niet of eerst veel later worden verantwoord. Immers, wanneer de onderzoeker een zeer incomplete probleemstelling formuleert, het 'ik ga een ziekenhuis onderzoeken', heeft hij of zij meestal *van de aanvang af* al keuzen gemaakt ten aanzien van welke variabelen, welke relaties relevant worden geacht; is er sprake van een 'verborgen agenda' van subprobleemstellingen. Dat vooral interpretatieve onderzoekers óf in het geheel geen probleemstelling vermelden, óf alleen één in zeer vage termen heeft te maken met wat we een 'flexibiliteitsideologie' zouden kunnen noemen: de afkeer om zich als onderzoeker vast te leggen, in combinatie met de (onjuiste) gedachte dat een probleemstelling niet aangepast zou mogen worden.

Onze beschouwing over probleemstellingen, zoals gebruikelijk in het interpretatieve onderzoek, inspireert tot het volgende.

Start men een onderzoek met alleen de specificatie van het domein óf de specificatie van een sensitizing concept, dan is er vooralsnog sprake van oriënterend vooronderzoek, van een denkfase. Het resultaat daarvan is gewoonlijk dat het domein *plus* enkele, meestal nu wat concretere, sensitizing concepts worden geëxpliciteerd.

Voor veel interpretatief onderzoek vormen dergelijke expliciteringen nu het eigenlijke beginpunt. Het resultaat van het onderzoek is, op zijn beurt, gewoonlijk dat de sensitizing concepts worden vervangen door een reeks van min of meer concrete variabelen, waarbij tamelijk onsystematisch ook iets over relaties wordt gezegd. Typologieën en procesfasen, die vaak het meest opvallende resultaat vormen van interpretatief onderzoek, kunnen als een primitieve vorm van 'relaties tussen variabelen' worden beschouwd.

Dergelijke resultaten (een domein, een reeks van min of meer concrete variabelen) kunnen vervolgens het startpunt vormen voor kwantificerend onderzoek. De vraagtekens in de probleemstelling hebben daarbij betrekking op de aard van de relaties. Als het eindresultaat van dergelijk onderzoek de specificatie van deze relaties is, kunnen de nu volledig uitgeschreven probleemstellingen (eventueel in een niet verbale vorm, zoals vergelijkingen, modellen) op hun beurt het startpunt vormen voor een toetsende aanpak.

Een kanttekening moet nog gemaakt worden: aangezien incomplete probleemstellingen logisch vooraf gaan aan meer complete, zou de mening kunnen postvatten dat interpretatief onderzoek dus altijd vóóronderzoek is ten opzichte van kwantificerend onderzoek. Dit is echter slechts een juiste redenering voorzover probleemstellingen exact in elkaars verlengde liggen. Een kwantificeerend, eventueel toetsend, onderzoek kan zeer wel vragen oproepen naar de relevantie van bepaalde variabelen, waarover vervolgens een interpretatief onderzoek (bij voorbeeld een case study) nadere informatie kan geven.

8. Samenvatting

In het voorgaande is beargumenteerd positie gekozen voor het expliciteren, bij alle onderzoek en in alle fasen, van probleemstellingen, en wel zodanig dat zij op elk tijdstip zo compleet zijn geformuleerd als de stand van de kennis toelaat. Hiermee wordt het dilemma 'al dan niet vooraf formuleren', dat vaak een twistpunt vormt tussen kwantificerende en interpretatieve onderzoekers, vermeden. Behalve naar maximalisering van compleetheid dient gestreefd te worden naar beknoptheid. Ten behoeve van dit tweede streefcriteria wordt het gebruik van de 'variabelentaal' aanbevolen.

Noten

1. Flap, H., en P.A. Groenewegen, subsidieaanvraag NWO, 1989.
 2. Het wekt dan ook verbazing dat op het sinds enkele jaren vigerende NWO-aanvraagformulier, zoals gehanteerd door de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen, de doelstelling nog wat meer accent krijgt door een aparte rubriek 'Samenvatting van de doelstelling', nadat jarenlang een rubriek 'korte samenvatting doel- en probleemstelling' werd gehanteerd.
 3. De subprobleemstellingen zijn afkomstig uit Maassen, G.H., *De publieke opinie over werklozen en arbeidsongeschikten*; diss. RUU, 1988; p. 47/48; de hoofdprobleemstelling is erbij bedacht. Korthedshalve is bij de overige, in dit artikel slechts als voorbeeld vermelde probleemstellingen, afgezien van bronvermelding.
 4. De hier gegeven benadering van compleetheid is geïnspireerd door Wout Ultee's onderneming om in navolging van Mario Bunge probleemstellingen te onderscheiden in soorten naar de mate van geïnterpreteerdheid van de elementen van een uitspraakfunctie (Ultee, 1974 en 1977). Bunge definieert een probleemstelling als een uitspraakfunctie met een '?' erachter.
- Zo'n uitspraakfunctie heeft de algemene vorm: voor alle X geldt: als A, dan B, of: voor alle X geldt: naarmate meer A, meer B; of zoiets. Om van een uitspraakfunctie een uitspraak te maken worden de elementen (resp. het domein en de afhankelijke, alsmede de onafhankelijke variabelen) geïnterpreteerd, d.w.z. concreet ingevuld.
- Naar gelang de mate van invulling spreekt Ultee over objectafbakeningen, opgaven, vragen en problemen in engere zin. Deze typologie van problemen lijkt echter minder vruchtbaar voor de praktijk. De typeaanduidingen zijn deels willekeurig, en de vier typen dekken te zamen lang niet alle voorkomende vormen. Zo ontbreekt de door ons veelvul-

dig in interpretatief onderzoek gesignaleerde vorm waarbij wel een globaal variabelencomplex wordt aangegeven, maar niet het domein.

5. Het voorgaande betekent overigens niet dat als aan het begin van het onderzoeksrapport de probleemstelling vermeld wordt, de onderzoeker daar ook inderdaad mee gestart is. In sommige rapporten staat weliswaar de probleemstelling keurig aan het begin vermeld – zoals het hoort met het oog op een efficiënte bestudering van het rapport – maar in werkelijkheid is men vrijwel zonder probleemstellingen gestart; pas in de loop van het onderzoek werden deze ontwikkeld. Of, de probleemstelling zoals geschetst is het eindresultaat van vele successievelijk opgetreden veranderingen. Iets dergelijke moet natuurlijk wel duidelijk aangegeven worden.

6. Vergelijk de analyse van Swanborn, P.G., en P.J.M. van Zijl, *Interactionists do it only symbolically*, *Mens en maatschappij*, 1984, 59, 142-164.

7. Verschuren gaat ervan uit dat het 'zoekdoel' van een onderzoek duidelijk moet zijn, of dat in ieder geval de te stellen vragen bekend zijn (Verschuren 1986, 21). Dat hier, gezien de uiteenlopende mate van compleetheit van een probleemstelling, met graden van duidelijkheid of bekendheid moet worden gewerkt, lijkt ons een nuttige correctie.

Geraadpleegde literatuur

- Becker, H.A., *Sociale Methodologie*, Boom, Meppel/Amsterdam 1974.
- Bunge, M., *Scientific Research I*, Berlijn 1967.
- Hoogerwerf, A., De levensloop van problemen: definiëring, precisering en oplossing. *Beleidswetenschap 1* (1987): 159-181.
- Kuypers, G., *ABC van een onderzoeksopzet*, Coutinho, Muiderberg 1982.
- Maso, I., Het veranderen van de probleemstelling, *Kennis en Methode 6* (1982): 157-166.
- Oyen, P.M.M. van, *Beleid voor Kennis; bijdragen tot een methodologie van de vraag*, diss. Utrecht, z. uitg., 1988.
- Strauss, A.L., *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Swanborn, P.G., *Methoden van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek*, Boom, Meppel/Amsterdam 1981.
- Ultee, W.C., De theorie en methodologie van de problemen, *Mens en Maatschappij* (1974): 4-28.
- Ultee, W.C., *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*, diss. Utrecht, 1977.
- Verschuren, P.J.M., *De probleemstelling voor een onderzoek*, Aula, Utrecht 1986.
- Zouwen, J. van der, *De probleemstelling als probleem*. Openbare Les, Vrije Universiteit, 1971.